

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Л. В. ТИМОШЕНКО (Дрогобич)

Невідомий життєпис Іпатія Потія

(фрагмент “Генеалогії митрополитів київських”
з віленського монастиря Святої Трійці)

Українська барокова література про церковних ієрархів XVI—XVII ст. не є багатою. Пригадуються у зв’язку з цим “Хронологія православних митрополитів руських” з “Патерикона” С. Косова¹, короткі життєписи василіан з рукописного збірника Л. Кишки², “Походження і життя львівських єпископів грецького обряду” з рукопису А. Левинського³ та власне життєпис Іпатія Потія, опублікований Л. Кишкою у передмові до книги казань і гомілій митрополита⁴. Тож інформація В. Ульяновського про наявність у рукописах Російської Національної бібліотеки Санкт-Петербурга польсько-комовної рукописної “Генеалогії митрополитів київських” викликала зацікавлення⁵.

Працюючи в петербурзьких архівах, нам удалося відшукати ще один польсько-комовний список “Генеалогії” в описаній В. Ульяновським частині колекції єпископа Павла Доброхотова, яка зберігається в архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук. Список Російської Національної бібліотеки закінчується заголовком до життєпису Л. Кишки⁶. Знайдений нами список “Генеалогії” міститься у збірці матеріалів з історії унії та монастирів, датованій серединою XVIII ст.⁷ Він ідентичний спискові Російської Національної бібліотеки, але більш повний, оскільки вміщує біографію Л. Кишки й має докладний титул з цінною інформацією про автора твору та характер його роботи над життєписом митрополитів.

Наведемо повністю згаданий початок рукопису: “Генеалогія митрополитів київських, котрі залишились в єдності з Римською церквою. Також і тих митрополитів реєстр, котрі наслідували патріархів царгородських згідно з грецьким відщепенством від Римської церкви і множили схизму у народі руському. Починаючи від синоду Флорентійського і від митрополита Ізидора. Аж до відновленої на Берестейському синоді єдності в 1596 р., з наведенням усіх тих митрополитів, котрі вже після цього залишились у послушенстві римським папам. Написана простим і невмілим пером одним ченцем Чину Святого Василя Великого не стільки для того, щоб хтось з тих листків черпав повну інформацію про церковну ієрархію, як тому, що йому перебування в келії було нудним без якоїсь праці. Й тому ту забаву розпочав близько року Божого 1715 і продовжував далі”⁸.

Отже, рукопис почато 1715 р. і, ймовірно, закінчено наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XVIII ст. (Лев Кишка помер 1728 р.). Оскільки автор досить часто посилається на архів Віленського Святотроїцького братства, можна припустити, що він жив і писав свій твір саме там. Особу ж автора встановити непросто, оскільки в XVIII ст. у кожному василіанському монастирі було багато освічених ченців, окрім офіційних історіографів-літописців чи архіваріусів⁹.

Хоч автор і зауважив, що він написав твір швидше для того, щоб скоротати свій вільний час, проте він сподівався бути прочитаним, оскільки у тексті інколи звертається до читача і навіть відсилає найбільш зацікавлених до архівних джерел, з яких він черпав свідчення.

Пропонований для публікації фрагмент “Генеалогії” є завершеним життєписом Іпатія Потія, хоч і не має початкового періоду його біографії. Це, власне, нарис його діяльності як київського уніатського митрополита. Слід зазначити, що життєпис вирізняється високим ступенем інформативності та достовірності. Про це свідчать, зокрема, його посилання на архіви Віленського братства та Володимирського єпископства, а також дослівне відтворення тексту сеймової конституції від 22 лютого 1605 р. Цією документальністю і точністю твір вигідно відрізняється від життєпису Л. Кишки, переповненого значною мірою легендарними свідченнями про життя митрополита та його смерть.

В центрі уваги автора знаходиться діяльність І. Потія на ниві становлення та розбудови уніатської церкви після Берестейського собору 1596 р., зокрема, її відносини з православ’ям на польських сеймах кінця XVI — початку XVII ст., а також його діяльність у Вільно. Звертаємо увагу на кілька найсуттєвіших, на наш погляд, концептуально-фактологічних моментів твору.

Перший стосується умов становлення уніатської церкви після 1596 р. Виявляється, що однією з найголовніших перешкод на шляху переходу церков до унії було магнатсько-шляхетське патрональне право. Юрисдикція його поширювалась, очевидно, на значну частину церков і монастирів. Підкоряючись владі світських патронів (автор має на увазі Володимирсько-Берестейську єпархію, шляхта і магнати якої чинили спочатку впертий опір І. Потієві), духовництво боялося приймати унію всупереч духовній владі, що вже була уніатською. Очевидно, І. Потієві вдалося все ж таки зламати опір волинської шляхти, внаслідок чого відбувся масовий перехід волинської еліти до унії у 1598 та 1603 рр.

Цікаво, що подібним чином магнатсько-шляхетський патронат перешкодив наприкінці XVIII — на початку XIX ст. російському царизмові у справі ліквідації унії на Правобережжі. Як свідчать архівні джерела, у приватновласницьких маєтках духовництво з вірними боялися відповідної реакції католицької й уніатської шляхти, і тому цілі села (в даному разі йдеться про митрополічу єпархію з центром у Радомишлі) залишалися ще деякий час уніатськими¹⁰. Наведений матеріал наводить на роздуми про необхідність поглибленого вивчення проблеми дії патронального права в українській церкві в XVI—XVIII ст., як права королівського, магнатсько-шляхетського, ієрархічного, монастирського і міщансько-братського.

Інший важливий момент життєпису проливає світло на обставини другої місії Кирила Лукаріса до Речі Посполитої в 1600 — на початку 1601 рр. Автор стверджує, що К. Лукаріс, уповноважений царгородським та александрійським патріархами, прибув з якоюсь важливою місією до польського короля і сенаторів. Передавши надані йому листи (у тому числі й листа М. Пігаса до І. Потія), він не зміг добитися аудієнції у короля і змушений був повернутися в Грецію. Залишений ним у львівського католицького єпископа Д. Соліковського лист-сповідь був опублікований 1610 р. у Кракові у двох книгах П. Скарги¹¹.

В поясненнях до публікації листа П. Скарга засвідчував прихильність К. Лукаріса до уніатів на Берестейському соборі 1596 р., а також доводив, що лист є сповіддю не лише самого К. Лукаріса, а й патріархів, які його послали, звідки впливає нібито їх “прихильність до унії”¹². При-

близно це ж саме стверджує також автор життєпису, який посилається на архів Віленського братства, додавши, що лист сповнений “єретичного блуду”. Ознайомлення з текстом листа за публікацією П. Скарги змушує сумніватися в його висновках. На це вже звертали увагу дослідники, які вважали лист сфальсифікованим¹³. Питання про автентичність листа, зрештою, залишатиметься відкритим до того часу, поки не буде знайдено його оригінал, який зберігався, за словами П. Скарги, в архіві львівської капітули. Принагідно зазначимо, що у світлі повоєнних знахідок у ватиканських архівах проблема ставлення Царгорода до Берестейської унії набирає поступово іншого відтінку. Йдеться про публікацію польським істориком О. Галецьким документа, який нібито засвідчує “тиху” згоду патріарха Єремії на унію руської церкви з Римом¹⁴. Згаданий сюжет життєпису є суттєвим доповненням до свідчень про місію К. Лукаріса, які збереглися у щоденнику краківського єзуїтського дому св. Барбари, а також у листах короля Жигимонта III та І. Потія.

Цікавою є інформація автора про згаданий лист Мелетія Пігаса до Іпатія Потія. Зрозуміло, що він був знайомий з його текстом, передавши досить точно основні положення листа, зокрема, улесливу похвалу І. Потія та умовляння залишитися в православ’ї. Проте автор двічі підкреслює спочатку своє переконання в тому, що лист був вигаданий кимось з культурно-освітніх діячів Острога, відомого своєю антиуніатською спрямованістю. Головним аргументом на користь такого припущення було те, що К. Лукаріс, будучи прихильником уніатської ідеї, не міг привезти листа, який був сповнений антиуніатської пропаганди. Аргументація, очевидно, була досить слабкою. Автор, зрештою, засумнівався в тому, чи “вигаданий цей лист, чи справді писаний патріархом”. Ці його роздуми та сумніви виглядають, звісно, наївними, оскільки автентичність листа М. Пігаса доводиться відповіддю Іпатія Потія, про яку йому, очевидно, не було відомо, хоча вона й була надрукована Л. Кишкою 1714 р.¹⁵

Можна (і потрібно) говорити про те, що авторське трактування подій релігійної боротьби в епоху Іпатія Потія виглядає деякою мірою вузько-конфесійним. Проте не можна не бачити прагнення автора бути максимально об’єктивним, наскільки це можливо було в умовах релігійного протистояння першої третини XVIII ст. Реалістично трактується, зокрема, сам уніатський процес як “укладення угоди з римлянами”, що відповідає сучасним уявленням про Берестейську унію. Можна стверджувати також, що авторська оцінка постаті Іпатія Потія, в цілому досить висока, не є перебільшенням, особливо у тій її частині, яка характеризує палкість його переконань і відданість справі унії. Зазначимо, що ця оцінка є досить близькою до пізніших характеристик цієї постаті, які належать кращим представникам української історіографії кінця XIX — початку XX ст.¹⁶

Деякі місця твору наближають його до полемічного жанру, хоча загалом це — яскравий приклад церковно-історичної публіцистики XVIII ст. Твір має цілісну структуру, його стилістична різноманітність не порушує загальної єдності викладу думки. Яскравими й оригінальними є авторські образні звороти, на зразок: “священічі його труди засяяли, як свічка на ліхтарі” та ін.

Публікований життєпис Іпатія Потія подається в перекладі українською літературною мовою з дотриманням сучасних норм передачі тексту та пунктуації. Запропонувавши лише один фрагмент “Генеалогії” (з двадцяти одного), ми привертаємо увагу до потреби публікації та вивчення цілого твору як необхідної умови поповнення джерельної бази історії української церкви.

¹ Извлечения из сочинения Сильвестра Коссова “Patericon, abo żywoty świętych cysowu pieczarskich // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі — Арх. ЮЗР). — К., 1914. — Ч. 1. — Т. 8. — С. 461—472.

² С к р у т е н ь Й. Життєписи Василян (Виймок з рукописного збірника митр. Льва Кишки) // Записки Чину Св. Василя Великого (далі — Записки ЧСВВ). — 1924. — Т. 1. — С. 105—130, 284—291, 496—520; 1925. — Т. 3. — С. 496—520; 1932. — Т. 4. — С. 219—237, 496—520.

³ Біографії відкриті Я. Д. Ісаєвичем, який знайшов їх серед “матеріалів єпархіального архіву” Львівського історичного архіву (І с а є в и ч Я. Д. Невідома пам’ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1970. — № 2. — С. 66—72). Дослідник датував життєписи другою половиною XVII ст. Звертаємо увагу на те, що рукопис становить частину рукописної збірки А. Левинського, яка складається з різнорідних матеріалів, у тому числі й документальних, останній з яких датований 1775 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 201, оп. 46, спр. 31, арк. 67—105).

⁴ Żywot męża Bożego, Pamięci Nieśmiertelney Hipacynsza Pocieia, Metropolity całej Rusi; Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego // K i s z k a L. Kazania y Homilie męża Bożego... Hipacynsza Pocieia Metropolity Kijowskiego... — 1714. — Typis Monasterij Supraslensis P. P. Basilianorum. — Передмова, 36 с. До цього життєпису тісно примикає біографічна оповідь про рід Потіїв, яка походить з дому нащадків І. Потія (Genealogia imienia naszego, wypisana z Manus-kryptów... Ludwika... Pocieia Wojewody Wileńskiego... // Przegląd Poznański. — 1860. — Т. 30. — S. 210—228.

⁵ Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. Укладач: В. І. Ульяновський. — К., 1919. — Додаток 4. — № 3. — С. 208—210.

⁶ Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки, м. Санкт-Петербург. — Польськ., Q. I. — Спр. 160. — Арк. 203.

⁷ Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук (далі — Архів СПб., II), ф. 52, оп. 1, спр. 321, арк. 1—196.

⁸ Там же, арк. 2.

⁹ К р а ч к о в с к и й Ю. Ф. Очерки униатской церкви // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1876. — Кн. 3. — С. 331.

¹⁰ Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 139, арк. 1; спр. 145, арк. 3—8. Державний архів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 264, арк. 44—47 зв., 53—55 зв.; спр. 267, арк. 39—41.

¹¹ Epistola Cyrilli Zucari // S k a r g a P. Kazania przygodne, z innemi drobniejszemi pracami, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących. — Kraków, Druk. A. Piotrkowczyka, 1610. — S. 379—381; S k a r g a P. Na threny y lament Theophilá Orthdoga, Do Rusi Gręckiego Nabożeństwa, Przestroga. — Kraków, Druk. A. Piotrkowczuká, 1610. — S. 108—113.

¹² S k a r g a P. Na threny y lament... — S. 108.

¹³ Х а р л а м п о в и ч К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. — Казань, 1898. — С. 267; З а в и т н е в и ч В. З. Палинодия Захарии Копыстенского и его место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883. — С. 228—230, 232—234.

¹⁴ H a l e s k i O. Isidor tradition // Analecta Ordinis S. Basilii magni (Miscellanea in honorem cardinalis Isidori (1463—1963). — 1963. — Vol. IX(X). — P. 27—43.

¹⁵ Respons Hipocynsza Pocieia, Metropolity caley Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego, nб List Melecynsza Patryarchy Alexandryiskiego // K i s z k a L. Kazania y Homilie... męża Bożego... — S. 528—606.

¹⁶ Див., напр.: Г р у ш е в с ь к и й М. Історія української літератури. — К., 1927. — Т. 5, Кн. 2. — С. 380, 383.